М.О. Максимовичу

I

Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини. Треба мені заробляти, треба своїх діток годувати. Не справлюсь сама. Те продала, те продала — усе попродала. Важко нам, убогим, своє добро збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло!

Збула... Клопочуся, бідкаюся — з ночі до ночі. Ніколи раразд і діточками втішатись...

А дітки ростуть, уже й в'ються коло мене і щебечуть— мої соловейки.

II

Андрійко був у мене повновидий, ясноокий, кучерявий;

веселий був хлопчик, жвавий. Було, за день добре мені впечеться своєю пустотою, а ще лучче розважить. І посварюсь, і поцілую його. Він був старшенький.

А що вже Василько, — тихий, сумирний: і в хаті не чуть, і на дворі не видно. Був якийсь задумшливий змалку: чи те, що він у таку тяжку годину народився, хутенько після мого чоловіка, чи таку вдачу йому бог дав.

Андрійко село оббіжить, — вернеться червоний, сміючися, пустуючи; а сей, гляди, під хатою де-небудь сидітиме: землею пересипається або зілля всякі вишукує; розкопує щось — робачка вигребе або метелика вловить, — дивиться, думає...

Гукне Андрій, він увесь здригнеться. А коли, то, було, ляже в садку та цілісінький день і пролежить нерухомо, мов прислухається до чого.

— Що се задумався, сину? — спитаю.

— Який сей світ великий, нене!

Ще хлоп'ям був, приземком, а всі вже зілля знав; і як зветься, і де й коли процвітає, і яким цвітом, і коли пташки у вирій одлітають, і коли прилітають з вирію — усе він теє знав.

— Се йому так бог дав! — було мені кажуть люди. — Не хайте його, — се йому так бог дав!

III

Ото, було, тими вечорами довгими осінніми, як вже стомить мене робота, — заберу обойко до себе на коліна та почну на добрий розум навчати: як вмію, так і навчаю. Розказую їм і про те, і про друге — толкуюся з ними. Отже, мій Андрійко хутко і заскучає; так він і вариться: очі собі тре, і позіхає, і зітха. "Пустіть вже, мамо!" — проситься. А скоро пустив, — чого не загадає! І гомонить, і пустує, поки й сон зможе. А Василько буде хоч цілечку ніч тую довгу ізо мною сидіти, мене слухаючи та мені в вічі пильнесенько дивлячись. Поснемо. Вночі прокинешся — не спить Василько мій.

— Сину! Чому ти не спиш?

— Так... не хочу!.. Чого, мамо, ніч темна-невидна?

— Так бог дав, дитино, що темно уночі... Спи, — кажу йому, — спи!

Він і змовкне... Тільки довго ще невпокійно ворочається.

Було, як місяць у віконечко засвітить, Василько дивиться, очей не зводячи. А я од людей чула, що недобре, як на сонних дітей місяць сипле промінням, — то й укриваю, було, їх і наказую Василькові: "Не дивись, Василечку, на місяць, — не годиться!" Він і зітхне... То вже вряди-годи упаде така нічка, щоб він спочив тихим духом, або зовсім нема йому сну, або ж сни невпокійні сняться.

Андрійко не такий. Уже зоря зайнялась, вже й сонечко зійшло, а він міцним сном висипається, розкидався-розгорівся... Як його звечора трудно упорхати, так і піднять уранці. А прокинувся він, мій пустунчик, — і гуком його в хаті аж сохи движать! Ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А само таке радеє, веселе, миле!.. Де то вже, хоч жалко, не жалко, а треба впинить: і пострахаєш, було, і покрикнеш на його...

Василько меншенький, а навчає старшого брата. Андрійко скорий був, палкий, як іскра, — то, було, тричі на день і більш посвариться з дітьми на улиці, а то й поб'ється за яку пустоту.

— Андрійку! — каже тоді Василь, — а що ти невеселий?

— Бивсь, от що!

— Ото-то й бачиш, Андрійку, що за твою пустоту тобі й не минулось; а якби ти не заводивсь, то й не смуткував би тепер, і не стидно б було, що тебе попобито!

А Андрійко йому своє:

— І так сидіть нудно!

Та знов югне з хати — і слід загув!..

Тихий був Василько, розсудливий. Хто його й на розум добрий наставляв, господь його знає! Чи піде, було, чи не піде до товариша, вже й повернувсь, вже й дома: не засидиться, не заграється ніде. Так і зріс на самоті, сам із собою. Не говіркий був, не смішливий. У кого вже він вдався такий!

Андрійко, то всіх дівчат у селі знає. Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке. Сей же, як до чого став, — і очей не зведе, і думки ні на що не зверне — уся душа його в роботі.

IV

Діти мої, діти мої!

Пройшла в нас чутка — некрутчина сього року буде. Як я почула, наче мене холодом обняло. Поглянула на своїх парубків — що то за хороші, за молоді, боже мій добрий! Одного ранку — бодай такого ніхто не оглядав! — сказано мені, що на черзі Андрійко у некрути...

Збираю останнє, споряджаю його... яково-то свою дитину на лихо, на біду виряджать! Хто того не знає, нехай же мене спитає!.. А він-то на моїх очах уже прив'яв... Де той погляд молодецький, де усміх веселий!

Чи мені ж те оповідати, що не одная ненька стара хлопцеві серденько слізьми в'ялила? Плакали і молоді очі за ним, за його гарною вродою! Любо він пісні виспівує, було, ясними зорями. Голос його по всьому селі розлягається. Отже, й виспівав собі дівчину любу та гарну. Літньої пори, тихими та теплими ночами, лежу, було, довго без сну, — думаю та горюю і чую,

було, розмову їх тиху та любу... Сподівалась я невісточки, як ластівочки, собі на втіху... Пішла моя сподіванка слідом за некрутами!..

V

Казано в середу везти новобранців по обіді. Сиджу я та дожидаю тієї години, — коли вбігає мій Василько задиханий, блідий і за ним два чоловіки в хату.

— Паніматко! Спорядіть обох: пан звелів і Василя брати!

Я віри не йму їм.

— Не буде сього! — таки на їх кажу. — Адже ж пан сам людина божа!

-Ні, мамо, — промовить Василь, — так воно дійсне єсть, як вони тобі сказали!..

І всі мене вмовляють, а в мене серце наче замерло: і чую, що говорять, і бачу їх, а до серця ніщо мені не доходить.

VI

Виїжджали три тройки. Усе новобранці. За ними рід іде, проводжає. Сіла й я між своїми синами, їду. Шлях мигтить, гаї та поля на очі набігають...

І так мені сталося, наче я дитина мала: не розумію нічого, не знаю, не пам'ятаю. Тільки як гляну на дітей, то страшно стане.

Приїхали до прийому, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хилить, та будять мене — хто плачем, хто риданням. Перших вивели моїх... Господи, боже мій! Ти ж у нас великий, ти ж милостивий! Лучче б я у землю поховала їх обох!..

VII

Привели мене у темну якусь хатину — землянка, чи льох, чи що воно таке, не скажу. Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щетиною увесь, як їжак. Се буде їх старший, дядько...

Кланяюсь, прошу: "Не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!"

Даю йому, що змоглась, грошенят, а то полотна і на діток дещо...

— Не журись, старушка! — прохрипів. — Трошки ваші синки поскучають — без того не можна в світі, а там злюбиться: молодці будуть, от як і я, приміром кажучи!

Поглянула я тоді спильна на його: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли... Боже ж мій! А мої сини, мої голуби сизі! Що у їх душа тепереньки свята, і погляд ясний, і любі обличчя квіткою процвітають!..

VIII

Попрощалися. Провели мене діти за місто... От іще й досі, як вибереться літом день гарячий, душний, то й згадаю собі те прощання наше: от ідемо містом... позачинювані будинки, запиняні вікна скрізь; за містом соснина темна, далека

заступила шлях піскуватий; суне перед очима по піску рипливий віз, на небі сонце пекуче...

IX

Зосталась я сама-самісінька, недугуючи. Ні сну мені, ні одпочинку. Роблю через силу, нічого не знаю, не чую...

Минає рік, і другий, і п'ятий...

Обняла мене мов хмара чорна; тільки й світяться мені, як дві зіроньки темної ночі: то дітоньки мої!

По різдві сиджу я одного вечора, так уже у пізні лягови, пряду... Надворі завірюха, аж у вікна б'є, і світло мигтить...

Коли — стук-стук! Одчиняю — Василь!

— Василечку, синочку мій! А Андрійко де?..

— Нема вже, мамо, Андрія! Ліг Андрій, мамо, та й не встане вже!..

А я наче знала: я його щодня в бога, щоночі оплакала!.. А жити б такому та жити! На виріст, і на силу, й на личко у батька удавсь: отже, за батьком і на той світ погнався!..

— Зстаріли ви, ненько!.. Як вам тут жилося? Нужди прийняли?..

— А так мені жилося: устаю — плачу і лягаю — плачу, так мені жилося!

-Я, мамо, до вас умирати прийшов!..

Придивлюсь до його, — лишенько моє!.. Воно й молоде, та вже надломлене!..

— Синочку мій! Бодай би я не діждала твого слова почути!

Отже, то щира правда була, що він сказав. Тане й тане мій Василько як свічка. Полежав, похирів — та навесні й переставився. Де йому й жити було! Воно й росло так, аби слава, а тії виправки та походи силу з його усю вибрали...

— Не на те народився, моя мати, щоб мені людей на війні тратити! — було каже. — Не для таких, як я, війна, й войовник з мене не жвавий!

Як уже в тяжкому недузі лежав, то все, було, дума та дума, та дума собі.

— О боже, боже! — заговорить. — Який у тебе світ красний! А я й не нажився у світі, а я й не навчився, а я й не знаю нічого!..

І в останню годину промовив:

— Не жив я, мамо, на світі! Тільки збирався жити!.. Молоде, то як косою скосило... А я зосталася...

X

Тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки.

Та все сняться вони маленькими, а парубками ніколи не присняться.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хаті бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітами та зіллям сидить, задумався...

Прокинусь... пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько...

Живу... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю... якось дурнішаю, якось туманію, наче жива у землю входжу...